

Bertha Zoltán

Magyarság és Európa – Németh László eszmevilágában

Németh László szekularizált religiozitásának, életigazító irgalom- és üdvösségelvre, humanista szolgálatéthosra alapozott sajátos erkölcszociológiai, morálonológiai, kultúrantropológiai minőségfilozófiájának, sorsszemléletének („világképteremtő enciklopédizmusának”¹⁾) kitüntetett területe a magyarság és Európa megújítandó viszonyára reflektáló elgondolások és koncepciók övezete. A személyiség és a kollektivitás szerves alkattani összefüggéseit számba vevő nézetrendszer a jellegzetes „harmadikutas” (azaz Nyugat és Kelet értékszintézisét modellalkotó, mintaszerű hivatást, küldetést beteljesítő módon megteremtő) nemzetkarakterológiai távlatokban bontakozik ki, amely az általános eltömegesedés, elanyagiasodás jelenségeire érvényes válaszul a lelki-szellemi reform, az erkölcsi törekvés, öntökéletesítés, egyfajta etikai perfekcionizmus mozgósításával kívánja az európai és magyar értékmélységeket és -magasságokat példamutató egységbe tömöríteni. E világfelfogás időszerű elemei tehát elsősorban olyan axiológiai, értékelméleti és szakralizált kultúrformológiai szemléletalakzatokhoz kötődnek, amelyek nem a centrum és a periféria horizontális kiterjedésformáiban, hanem egzisztencia és transzcendencia, önazonosság és önmeghaladás, emberi létezés és morális-spirituális elmélyedés, illetve emelkedés vertikális humánontológiai dimenzióiban pillantja meg a szükségszerűen minőségvallási önkiteljesítés eredendő, geniun, valódi esélyeit.

Az alapvetően dualista, platonista szerkezetű²⁾ (mert a valót az ideáltól folytonosan megkülönböztető, de egymáshoz állandóan közelíteni is próbáló³⁾) látásmód az emelkedés biztosítékának az organikus növésterv lehetőségeibe (a „Szent Lehet”⁴⁾ ösztönzéseibe) foglalt irányultságot tekinti: az erőfeszítést a „homo religiosus”⁵⁾-ként felfogott ember „oromtermészet”⁶⁾-ének megközelítésére. A törekvés szervesen kapcsol össze ember- és lélektani, erkölcsi, metafizikai adottságokat és felismeréseket: egyén és közösség egybetartozásáról, nemzeti és globális kölcsönösségekről, összefüggések lényegvalóságáról: „egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar”⁷⁾ „mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember.”⁸⁾ Ennek tükrében a hiteles magyar és európai magatartásformák – az autentikus „kísérletek európai és magyar magatartás szerves összefűzésére”⁹⁾ – csakis az igénybejelentő egyenrangúság és az egymást feltételező önreflexív értéktudatosság jegyében nyilatkozhatnak meg, és sohasem a szolgai alárendelődés vagy a szűklátókörű bezárkózás tévedéseivel. „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkodni ma-

gyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott¹⁰ – fogalmazódik meg a létérdekű egymásrautaltság vagy a kettős tiszteletnyújtás örökérvényű axiómája, a részvétel és a hozzájárulás megbecsülését az esélyazonosság kontextusában, ugyanis „ittthon vagyunk Európában. Jogunk van kérni és visszautasítani”¹¹. Hiszen „minekünk az európai művelődést nem meghonosítani, másolni, továbbadni kell, hanem a népek nagy társalgásában közbeszólni.”¹² Mint ahogy például a „mélymagyarság írói és zeneszei európaibbak, mint akik Európát balkánin másolják”¹³, s ahogyan a „mi legigazibb európai bekötőink nem is azok, akik minket a germán hűségesszémének vetettek alá, hanem akik a magyar szabadságesszémét – teljes és konok hűségükkel, magyar és európai vallássá tudták mélyíteni.”¹⁴ S ez az önérzetes és öntörvényű szellemi-kulturális beállítódás jelentheti azután a sorsközösségi összetartozásban is a kiválóság, a példaalakítás, az irányjelzés fundamentumát – Európa egészét, de Közép-Európa sajátos viszonyait tekintve is: „Én úgy érzem, van egy még nagyobb magyar út is: az európai. Európának ezen a gyanús zugán európai problémává duzzasztani a magunkét, s szorultságunkból úgy verekedni ki magunkat, hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást. Ezt tartom én a legnagyobb magyar útnak”¹⁵; mert definíciószerűen: „Európaiak vagyunk, közép-európaiak és magyarok.”¹⁶ S ha pedig „a közép-európai eszme apostolátusát” magára véve, „jó hírt (evangeliont)” hozva a magyarság vállalja még ezt a regionális sors történelmi kihívást is, akkor a megújulás egyenesen „újszövetségi”, „egyház nélkül is egész vallástörténeti” jelentőségű kovásza lehet, s így lesz a „közép-európai gondolat külön magyar vonzereje az, hogy a kényszerűséget, mely ránk szakadt, küldetésé alakíthatja át.”¹⁷ A „kis” és „nagy” népek között „összeszedett erővel” kell „minél nemesebb szerephez” jutnunk; „határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió.”¹⁸ És így válhat belőlünk „haldokló népből példanép”.¹⁹ Egyfajta racionalizált-analitikus nemzetstratégiáját megvalósítva az olyanféle útmutató költői szentenciáknak, mint amilyeneket Ady („a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára”²⁰), József Attila („Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk”²¹) vagy Illyés Gyula („A magyar az, akinek jellemzésére azt mondhatjuk el, amit a tökéletes emberről gondolunk”; „Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek”²²) is kikristályosított.

Az európai lelki-szellemi mélyrétegek szintézisére törő szándék, a példaépítő miszsiótudat (a „kis nép, nagy lélek”, „kis nép, nagy sors”²³ parabolikusan általánosítható ideálképzeteibe sűrített igényesség, s az elszántság, miszerint a „kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok”²⁴) egyszerre fogalmi és metaforikus kifejeződése: a harmadik út szimbolikus teóriája. A szabadverseny liberalizmus és az állammonopolista etatizmus egyoldalúságait és végleteit (egyszersmind a felszínes és hamis haladáshiedelem utópizmusát²⁵) egyaránt

meghaladni kívánó koncepció olyan komplex társadalombölcseleti, történelem- vagy politikafilozófiai ideológiát képez, amely „Öreg-Európa és Kelet-Európa”²⁶ (és a „tejtestvéreket” tápláló „Duna-Európa”²⁷) alattunk húzóó és összefonódó tradícióinak a számontartásával szavatolja a sajátos és az egyetemes értékvonások csorbíthatatlan szimbiozísának, az önrendelkezési-önigazgatási és a szabad társulási, szabad szövetkezési elv sértetlen intézményes manifesztációjának a lehetőségét. Az eszménymegvalósító önállóság és függetlenség nem áll tehát szemben a világperspektívák univerzalitásával, sőt éppenséggel azok tartalmas feltöltődését segíti elő. Otthonosság és távlatosság horizontjainak egyeztetésével, a minőségértékek emanációja révén az a kívánatos egyensúly és harmónia jöhet létre, amely a gyökeresség energiáit közvetlenül köti az emberiség egészének javát szolgáló aspirációkhoz. Az emberlény ugyanis egyszerre vágyik kötődésekre és szárnyalásokra; megtartó és felszabadító készletekre. „Az ember természete szerint húséges és ünneplő lény. Hú lelke hangjához, s ünnepre kész a világvalóságokkal szemben. Minél erősebb húségében, s minél később erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabban ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hú és ünnepszomjas embert.”²⁸ Az identitás a szakralitásban érvényesül, és nyeri el értelmét, s viszont: a szakrális a kollektív azonosság legfőbb garanciája. Ahogyan Jan Assmann is megállapítja: „az etnikai identitás folytonossá tételének kiemelkedően a leghatékonyabb eszköze a vallás.”²⁹ A mélység a felmagasodás organikus feltétele tehát, s egyben a szellemi magasrendűség által belátható és megnemesített törvényszerűség; a magyaroknál éppúgy, amiként „a legfranciább franciák, a legnémetebb németek, a legoroszabb oroszok voltak azok, akik az egész emberiségnek is mondtak valamit.”³⁰

Emberi és közösségi egzisztencia együttes méltóságát, harmonikus kapcsolódását az a fajta harmadik út vagy saját út alapozhatja meg tehát, amely éppen autonómiájának értékelvű (humanitás és divinitás egységmegújító) demonstrálásával frissítheti fel az emberiség új irányait kereső európai és Európán túli (gyakran antikolonialista) gondolkodás aktivizmusát. „A harmadik Magyarország Trianon óta alakul. (...) Hisz a magyarság külön európai hivatásában, s hiszi, hogy a magyarság isteni mandátumának a magyar nép a letéteményese (...) Csak a magyar nép s a sokkal mélyebben értelmezett népi szellem köldökzsinórján függő új középosztály biztosíthat itt tartós hegemóniát. A harmadik Magyarország ennek az új értelmezésű népléleknek a mozdulata akar lenni a csökönyös Európa felé”³¹; „a lelkekben rég kialakult egy harmadik oldal, amely jobbra és balra egyforma undorral tekint”³² – hangzik különféle változatokban ez az elhatározottság, hogy döntően és teljesérvényűen a *Tanú*-évek időszaka³³ (a harmincas évtized derekán) a reform és a mozgalom reményei szerint dolgozza ki részletesen a harmadikutasság gazdaság- és államelméleti, szociológiai, társadalom- és külpolitikai princípiumait. A sokirányúan ihletett európai tájékozódás (az eszmék „lázás laboratóriumá”³⁴-nak működtetésével), az antik görögöktől Proustig és Ortégá-

ig, a régi európai századok örökségének felmérésétől a jelenkori ideológiák, bölcseleti fejlemények, etnológiai, lélektani, ökonómiai, szociálpszichológiai, historiográfiai, szellemtörténeti vizsgálódások, természet- és társadalomtudományos kutatások, művészetek, eszmeáramlatok áttekintéséig ívelő polihisztori enciklopédizmus koncentráldik a magyar lét- és sorsproblémák analizésére, hogy azokat európai látószöggel megint egyetemes érvényűvé emelje és avassa. A keletiség jellegadó szellemi inspirációit nem tévesztve össze a bizantin politika vállalhatatlanságával: „Nyugat és Bizánc” közül jelképesen is mindig az előbbit választva; „inkább kívánom a halált, mint hogy a Nyugat nyugtalan lelkéhez, melynek fájdalmaimat és örömeimet köszönhetem, hűtlen tudjak lenni. Akik írásaimat olvasták s értették, zsigereikben kell érezniök, mi az európai vallás”³⁵ – szól a hiteles szintéziselvű vallomás. Noha van pillanat – 1939 szeptemberében –, amikor a nemzetközi politikai valóság okot ad az ilyenfajta keserűségre is: „Az angolok és franciák pedig most megteszik, amire hülyeség, aljasság és gyávaság szövetkezve is csak ritkán képes: egy puskalövés nélkül bámulják Lengyelország pusztulását (...) nem vagyok többé büszke rá, hogy európai vagyok.”³⁶ Miközben az eszménygyökereiben mégis megőrzött egységes európaiság felrészítését rendületlenül a keleti szemléletfrissüléstől, a kelet-európai szolidaritásban kiérlelődő humán értéktartalmaktól várja: „a kelet-európai népeken van most a sor. Önökik kell Európa nagy hagyományait friss lelkükben fölemelniük (...) nekünk, magyaroknak s a többi kelet-európai népnek kell új, termékenyebb népmozgalomban Európa géniuszát: a minőséget diadalra vinnünk.”³⁷

Németh László antropológiai minőségideáinak³⁸ együttese – elképzeléseinek, vezéreszméinek, sarktételeinek összefüggő gondolati rendszere a minőség forradalmáról, a lelkek minőségerkölcsei reformjáról, az áldozatvállaló szellemi-hivatásrendi (mintegy világi szerzetesrendi) új nemességről, a Kert-Magyarországról, az osztály nélküli értelmiségi jellegű társadalomról, a gyarmati függésből, a kisebbségi sorba taszítottságból való kiemelkedésről, a harmadik út szuverenitásáról, a mélynépi és a magaskultúrát összeépítő bartóki modellről vagy szintézisről, a népfőiskolai, parasztkollégiumi, hungarológiai-sorstudományi koncepcióról, a modern (tömeg)médiu-mokra (sajtóra, rádióra, szó- és írásbeli nyilvánosságra) is háruló népnevelői-nemzetművelői feladatokról és a többiről – egyeztetni kívánja szabadság, egyenlőség és testvériség hajdani eszményeit, a valóságban régóta széttartó tendenciáit, s ajánlatot tesz mind a gáttalanná váló, könyörtelen emberi alávetésekhez vezető szabadversenyt abszolutizáló liberalizmus, illetve a diktatórikus kollektívizmus távlattalan alternatívájának meghaladására, mind a korabeli német (németországi, hitleri) fasizmus és az orosz (szovjet, sztálini) bolsevizmus vetélkedő birodalmi agressziójának az elkerülésére. Az önálló „magyar műhely”³⁹ – élenjáró, világtörténelmi jelentőségű példát nyújtva – a minőség jegyében múlhatja felül az individualizmus és a parancsuralom, a kapitalizmus és a szocializmus, a materializmus és a kommunista terror torz képlete-

it. Az egyéniség és a kollektívum illeszkedése nem elvi lehetetlenség, ha ezt a rendet a nyers anyagelvűségen túli szellemi-erkölcsi igények teremtik meg. „Nem lehet kollektívnek tekinteni azt a társadalmat, amely a maga önmegújító ösztönét, az egyéni kezdeményezést irtja ki. (...) Ahol a hatalom az egyéni- és a csoportterők szabad mozgását megbénítja, önmagát ítéli eltunyulásra és elbutulásra. Az igazi kollektivizmus az, amely úgy helyezi az államot csoportok és egyének fölé, hogy nem élettevékenységeiket szünteti be, hanem életcéljaikat hangolja össze a célok magasabbfajta rendjében. Szabadság és rend nem ellentétek, mint ahogy feltűntetik, hanem egymás feltételei. A *szabadság* nevet csak az a szabadság érdemli meg, amely az értékek örök égboltja alatt akar szabad lenni, s nem rend az, hanem rabság, amely az élet apró, természetes önkormányzatait nem tudja beilleszteni a maga tágabb tervébe.”⁴⁰ Az arány, a kényes egyensúly mindkét irányban megbillenhet; a huszadik századi bolsevik etatizmus az „elvtársakból” „bólító és hurrázó automatákat nevel”⁴¹; másfelől viszont a „liberalizmus bozótja”⁴²-ba rendező elvet szükséges bevinni. A nagy gondolkodók nem akarták „a természetet a társadalomban” teljességgel „szabadjára hagyni.”⁴³ „Platon óta” alig hihető, hogy „a természetes társadalmi rétegződés, melyet az alkatok és érdekek tülekvése hoz létre, föltétlenül különb, mint a mesterséges, melybe az emberi értelem, állam, kereszténység, célszerűség vagy igazságosság ideái is beléavatkoznak. A természet (...) bölcs, de rászorul a segítségre”⁴⁴ Ami javításra szorul, az a lelkek reformjával orvosolható, s az igazságosság és a méltányosság céljához közelítő társadalomszervezési módszerek által.⁴⁵ A méltánytalanul, érdemtelenül megszerzett és megöröklött társadalmi előjogokat a szolgálat (a morál, a kötelesség, az érdem, az erőfeszítés, a meritokratikus belátás) szempontjából kell tehát például felülvizsgálni Németh szerint. A születési kiváltságok és a vagyoni privilégiumok revíziója elengedhetetlen. Közgazdaságtani értelemben ez a piaci struktúrák bizonyos irányításának elvét jelenti. „A tömegeket elhelyező új világ most a kert, az eszmény a szövetkezetiileg megszállt telep; a hős az állam fele megbízott, a föld fele vállalkozó kertész; az államideál: a vállalkozók irányított szövetkezete. (...) A marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa; ez a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóké. (...) Küzd a munka kihasználása ellen, ha meg is engedi a versenyt, egy starttól indít el minden versenybe indulót, s nem tűri, hogy a sikeres vállalkozás mint öröklődő magánvagyon halmozódjék föl.”⁴⁶ A bizományszerűvé alakított birtokviszony, az individualitást és a kollektivitást harmonizáló tulajdonjog szempontjából mindez így vetül ki: „Ország és táj, nemzeti politika és csoportélet, tervgazdaság és egyéni kezdeményezés (...) nem ellentétek; az alárendelt dolgok viszonylagos önkormányzata nélkül sem sejtek és szervezettek, sem tagok és társadalom nem alkothatnak magasabb fajta szerves életet.”⁴⁷ „A magántulajdon nem szentség és nem rablás – mondja ez az új helyzet –, hanem megbízás, amelyet a közösség ad, s amelynek meg kell tudni felelni. (...) A vagyon új ideálja a vagyon bizományszerűségével a közösséget, a vagyon viszonylagos önkormányzata-

tával az egyént védi.”⁴⁸ „Egy társadalom annál szilárdabb, minél közelebb esnek egymáshoz morális szótárában a vagyon és a kötelesség szavak. (...) A mai magántulajdon és a munkáshadsereg közt van egy fajta a nem örökölhető vagyonnak – amelyet ennek a kornak valahogy fel kell fedeznie.”⁴⁹ „A telepesek bizománybirtoka mellett (mely középúton van a szabad magántulajdon s a nacionalizált telep közt; a vállalkozó kedvre apellál, de egy nemzetgazdasági tervbe illeszkedik) a régifajta kisbirtok sorvadásra ítéltén maga is szövetkezetekbe kényszerül; minőségtermelés, birtokok közti kapcsolat, közvetlen értékesítés az egész ország földművelését az újfajta telepek mintájára gyúrja át. Ezt az áttérést a minőség-földművelésre, zöldségre, gyümölcsre, apró állatra Magyarország földje s viszonyai rendkívül megkönnyítik.”⁵⁰ „A szövetkezet: a nagyobb vállalkozó kedvnek jobb megbízást, nagyobb jövedelmet enged, s nem zárja ki, bár meglehetősen értelmetlenné teszi a pénzhalmozást; de megszünteti a vagyon erkölcsromboló hatását, a földvagyon gyűjtését, a vagyonaprózást, egykét s a szerzett vagyon védelmében a lustaságot. A szövetkezetet a kisbirtoktól egy új birtokjogi viszony választja el véglegesen. (...) A telepes amikor bevonul a szövetkezetbe, kivonul a régi társadalomból, s kívánatos, hogy ez a kivonulás kiemelkedés is legyen. A telep a társadalomban ugyanaz legyen, ami a sziget a szellemben. A kivonulók új, magasabb társadalma. (...) Minden szövetkezet termelő és fogyasztó. Amit termel, maga értékesíti, részben még a telepen, részben külső piacokon, a városokban. (...) A sok telep nagy, országos szövetkezetbe (közbeeső fok a tájiszövetkezet lehet) forr össze. (...) Ez a céltudatos kertország, nemesebb növényi és ipari terményeivel, ahogy nő, meggyorsítja az igények amúgy is folyó áthangolását gyárból a kert felé.”⁵¹ „A vállalkozók hadserege: ejtettem ki a paradoxont. Mit jelentett ez a szó? Szabad egyéniség és közösségkényszer magasabb rendű kiegyezését. A földműves, kereskedő, iparos, orvos stb. az állam fele legyen tisztviselő, akit a közösség küld a megfelelő helyre, és munkájával szemben legyen vállalkozó, akinek a jövedelme munkájától függ.”⁵² „A telep bizománybirtoka nem magántulajdon és nem vagyonközösség: van tehát egy harmadik út”.⁵³ Érték és érdek szintézise világgazdasági szinten is rendkívüli távlatokat biztosít. A múlt századi extenzív fejlődés, a gépiesítés, a tömegtermelés után a huszadik század nagy kiáramló mozgása – „belső kivándorlása”⁵⁴ – az önigazgató intenzív minőségtermelésbe irányulhat, amely lehetőséget ad a kedvvel teli kisvállalkozói, kisiparos-kis-termelői magatartásnak, az „ezermester”⁵⁵ ember művészies-alkotó hajlamainak, a finom, műves munkáknak és technikáknak: a jellegzetes kertész-tevékenységnek: s összességében „Kert-Magyarország”⁵⁶ kialakulásának. A kapitalizmus és a szocializmus Németh szerint egyaránt félreérti vagy nem ismeri fel ezt a tendenciát; az egyik a kiterjedő piacszerzés harcát, az államot magával rántó kartell-kapitalizmus monstrumát erősíti, a másik az egyéni, a sajátos kiiktatásával – a fejek millióinak „legyalulásával”⁵⁷ –, az erőszakos etatista uniformizálással szintén a tömegtermelésre, csupán az elosztás (az állami redistribúció) forradalmára törekszik. Vagyis nagyjából hasonló-

képpen gondolkodnak és járnak el: a szocializmus „őrjása”, „miután elpusztította a kapitalistákat, nagyjából épp úgy gondolkodik, mint egy kapitalista.”⁵⁸ Ezzel szemben az igények forradalmára is szükség van; a földreformmal együtt az ügyességet, a gondoskodást kívánó új „kert”-termények találekony meghonosítására, elterjesztésére. A „Gyár” arctalan rabszolgamunkájával szemben a kezdeményezésre kész leleményesség rangemelkedésére. A szaktudás, a szakértelem, az artisztikum, a minőség önrányító emberi-lelki tulajdonságainak térnyerésére; az ökonómiai szemlélet spirituális perspektívákkal való kiszélesítésére. „Akár rablás, akár szentség a tulajdon, még mindig az élet legfontosabb tényezője. A szocialista, aki gyűlöli kora gazdasági rendjét, e gazdasági rend előítéleteivel gondolkodik. Morál és indulat szemben állnak; az értékrendszer azonban ugyanaz, a munkás fogalma a földi és mennyei javokról azonos a vállalkozóéval. / A szocializmust a kereszténységhez szokták hasonlítani. Szocializmus és kereszténység közt épp az a lényeges különbség, hogy a kereszténység új értékrendszert állít a meglévővel szemben: szellemit az anyagi, mennyeit a földivel, míg a szocializmus ellenfele értékrendszerét veszi át ellenkező jellel, s épp ez a közös értékrendszer biztosítja a gyűlölet alatt a tizenkilencedik század mély emberi egységét.”⁵⁹ Az új emberi-szellemi viselkedést viszont az új elit modellálja. A lelkiismeret törvényeihez (a belső isteni hanghoz, a „foné tisz daimoniosz”-hoz⁶⁰) ragaszkodó erkölcsi elkötelezettség megérteti és példaérettel mintázza a nagy kultúraalkotó európai hagyomány humanista lényegét, az alkatok és egyének szabad virágzását és közös erővé növekedését sugárzó ókori görögség üzenetét. „Hűség nem császárhoz, vezérhez, egyházhoz, hanem magunkhoz és helyünkhöz; hűség a lelkünkben felnyomuló természeti, történeti és isteni erőkhöz – a szabadság szóval, a sors *categoria imperativus*ával megkötve. Ehhez a hűséghez, mely nem szolgál, hanem *van*, az agyunk iránti hűség; az igazságszeretet is hozzátartozik.”⁶¹ A lelke transzcendentális eredetű üdvösségügyéhez, a gyökérszertudathoz, a mélységérzethez és a sorsközösséghez kötött, illetve a szellemi távlatok emelkedettségéhez vonzó személyiség, amely önkéntes áldozatviselésével („erényként” hordozva a „szorultságot” „értelmiségi embernek lenni mindig ez volt és ez lesz: segíttelenül segíteni és megértetlenül megérteni”⁶²) sorsmintájává lesz a közösségének: elidegeníthetetlen hivatását tölti be. Ez a néphez húzó értelmiségi középréteg mindenkor szolidáris az alul lévőkkel – s népszerűségével fogékony a magyar sorskérdésekre; nem úgy, mint a közönyös középosztály: „a középosztályi embernek hivatala és fixuma van; az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztályinak az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiségnek: lelkiismeret-furdalás és felelősség.”⁶³ Az új nemesség tehát semmiképpen sem autokrácia: hanem követendő, végső soron az egész társadalomra szétterjedő életperspektíva. „A minőségelvre épített társadalom nem mandarintársadalom. A foglalkozások itt egymás mellett és nem egymás fölött vannak, mindnek van emeletje és szuterénje; a kertészemester vagy szakácművész olyan magasan lakik, mint a költő

vagy sebészprofesszor, s a makogó tanár nincs magasabban egy utcaseprőnél.”⁶⁴ A minőség az a „ragyogó, nyugtalan éterlángszerű szellemi elem”, „mely a görög s a nyugati civilizációt a többitől elválasztja”,⁶⁵ s az erre épülő demokratikus, közösségi társadalmiság, a mindennemű kizsákmányolást intézményesen is akadályozó szociális modell olyan örök érvényű esélye az emberiségnek, amelynek világtörténelmi súlyú megfogalmazódása éppen a magyar népi mozgalomban történt meg olyannyira szuggesztív hitelességgel – amint ezt Bibó István is leszögezi: „mindenekelőtt a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság-egyenlőség-testvériség ideológiáját”⁶⁶; a népieknek, „túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetik le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni”⁶⁷

Az ilyen értelmű harmadikutasság és magyar út tehát az autonómia, az önrendelkezés és az öntudat megszabta identitásőrzésnek, egyszersmind a mély európaiság és a közép-európai adottság ösztönző számbavételének az iránya, a nemzeti méltóság tudat metaforája. A magyarság belső kohéziója nem élettani-biológiai, hanem szellemi természetű erő: a nyelv, a sors és a sorstudat s a nemzeti kultúra és műveltség egésze. A magyarságot a bekövetkezett történelmi tragédiák után is van remény erőssé tenni, s ehhez a népi sors mélységeit, hagyományait a szellemi vállalkozás éthoszával szükséges megérteni és tudatosítani. Németh László kidolgozza a konkrét, tényleges népnevelési feladatok programját is – a falukutatástól a faluszemináriumokig, a tanynasi tanulók otthonától, a paraszti dolgozók iskoláitól a népkollégiumokig, a népfőiskoláig, a magyar rádió kulturális kötelezettségeitől a művelődéspolitikáig egészen a tájszeretettől a honismereti felfedező kedvig, a szaktudástól a történelem- és népismeretig, a hagyomány- és nyelvapolástól a minőségi életmód igényéig végtelen horizontja nyílik ki az emberi műveltségnek, s a lehetőség, hogy a magyar ügyből tudjunk végre „európai ügyet csinálni”.⁶⁸ A kultúra „egy nép vérébe és szellemébe ivódott erkölcsi és művészi szokásjog”,⁶⁹ amelyben egyéni felelősségérzet és társas érintkezés formái ötvöződnek; egy „néptest életében kialakult szellemi és erkölcsi szokásjog: ízlés, etikett, gondolkozásmód, amelyben éppolyan otthonosan kell éreznünk magunkat, mint a bőrünkben.”⁷⁰ De mivel ez a bevezetés a saját kultúrába – az ősiséget a modernséggel összekötő bartóki modell kiterjesztése – nem lehetett természetes folyamat a két háború között; szükség volt a magyarságtudomány körvo-

nalazására is, ezáltal a polifón európai kultúrában történő méltó magyar részvétel előkészítésére. A paraszti múlt teljes értéktárának felderítésére és megtartására – hiszen ez „a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt”⁷¹ A magyarságtudomány mint „sorstudomány”⁷² segít „úgy forgolódni az új Duna-népek közt, hogy az elszakított magyarságnak életet, magunknak pedig kedvező helyet ügyeskedjünk ki.”⁷³ „De szabad-e egyáltalán gondolkoznom Európáról, hogy ne a magam népének gondolkozzak”⁷⁴ – hangzik a meggyőződéses kérdés. A történelmi tudatosság pedig a fordított társadalmi kiválasztás (a „kívülről ránk oktrojált vagy belőlünk kitenyészett természetellenes vezetők”⁷⁵ megtestesítette kontraszelekció), az anorganikus polgárosodás torz képleteinek helyrehozatalához járul hozzá: „Magyarországnak a magyarok a proletárjai (...) minden nép a maga törvénye szerint, a maga legkiválóbb fiai alatt élhessen a többi fajtával testvéri szövetségben. Fajtánk jogait nem negatívumokkal, hanem egy nagy társadalmi igazságtevés pozitív programjával akarjuk biztosítani.”⁷⁶ „Társadalomban: népi középosztály; gazdaságban: kertgazdaság; belpolitikában: kelet-európai kis népek összefogása; művelődésben: mélymagyarság; vallásban: a keresztény vallásos érzés magyar formái. (...) Mi, magyarok tehát nem azért akarjuk Magyarországot magyarrá tenni, mert így fajibb lesz – hanem mert igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb”;⁷⁷ „Magyar nézőpont, társadalmi fölszabadtítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés”;⁷⁸ „Vannak, akik talán őszintén hiszik, hogy népiségünkben elmerülni s az emberiségben kitarulni összeférhetetlen dolog. Holott nemcsak hogy nem összeférhetetlen, hanem azonos.”⁷⁹

Ez az értékösszegző nemzetstratégia tehát együtt tekinthető a magyar megmaradás és az önsorsirányító újjáépülés programjának, illetve zálogának. „A harmadik út nem cél volt, hanem út. A cél évszázados igények valóra váltása lett volna, hogy a magyar nép gazdája legyen hazájának, s a saját képére és hasonlatosságára olyan országot teremtsen, melyben szabadon alkotva fejtheti ki és juttathatja érvényre önmagát”⁸⁰ – amiként azt Gombos Gyula summázza. S ezt a sajátos és autonóm magyar történelmi perspektívát – „a szélsőséges individualizmus és a szélsőséges kollektívizmus, a zsarnoki (globalizációs) kapitalizmus és a zsarnoki (szovjet) szocializmus között vezető út”,⁸¹ a „saját út”, „a magyar minőségelv ideájára épülő harmadikutas eszmékör”⁸² távlatát – a történelmi jelentőségű balatonszárszói találkozón (1943. augusztus 23 és 29 között) többen is megnyitották (Gombos Gyula, Juhász Géza, Féja Géza, Püski Sándor, Fitos Vilmos és mások, sőt e gondolatok bizonyos szellemi érvénytartalmát több-kevesebb megszorítással még Erdei Ferenc és Veres Péter is elfogadta), de az újabb történelmi alárendelődés és kiszolgáltatódás veszélyeit természetesen a legerőteljesebben Németh László exponálta. Aki világossá tette, hogy „a *szabadság*, amelyet hoznak, *valóban a magyarság felszabadulása legyen*. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazák.”⁸³ Az angolszász jellegű tőkésrend is megcsappantaná a magyarság részeseését

a nemzeti vagyonban, de a szocializmusnak nevezett állami felügyelet is kolhozokba, tömegműhelyekbe terelt, sötét jobbágysorba taszított szolganéppé és szorosan ellenőrzött értelmiséggé alacsonyítaná a magyar népet – diagnosztizálta előre az eshetőségeket. S hogy milyen látónoki pontossággal vizionált a második világháború végi nagy világpolitikai átalakulás és az évtizedekkel későbbi kelet-közép-európai rendszerváltozások előtt, azt egyrészt a megvalósult bolsevizmus magyarországi tényleges internacionalizmusa (azaz antinacionalista, nemzetellenes agresszivitása) bizonyítja, eltérően a térség többi országának nacionálkommunizmusától, amely sem demográfiai, sem öntudati-önérzeti vonatkozásban nem sorvasztotta úgy, mint nálunk a látzólag ugyanannak a típusú rendszernek alávetett népet. A balsejtelem másik részét pedig az 1989–90-es fordulat utáni jelenbeli korszak formálisan szabadpiaci, ténylegesen inkább globálkolonializációs viszonyai igazolhatják – a magyar társadalom módszeres tulajdonjogi kifosztásával az illegitim (mert jórészt az előző rendszer haszonélvezőinek a társadalmi javak egykori elkobzásán, államosításán alapuló jogtalan privilégiumait konvertáló) privatizáció által. És ezért olyan megrázón aktuális az is, amit akkori előadásához hozzáfűzött Németh László: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a – harmadik oldal.”⁸⁴ Egyébként a tanácskozást lezáró emelkedett szavaiban Veres Péter is a magyar nemzeti megmaradás feltétlenségére és elsődlegességére helyezte a hangsúlyt: „Ha a mai népi értelmiség valóban az örök magyar jelleg megőrzője akar lenni, mint ahogy ezt Németh László megjelölte, akkor én úgy hiszem, *nincs más útja*”; „Szolgálják a népet minden előzetes feltétel nélkül. Ne nézzék, milyen pártú, milyen vallású, hanem adjanak át neki annyi tudást és emberséget, amennyit át tudnak venni. (...) A világtörténelem nagy erőivel szembe úgysem fordulhatunk, mert akkor megsemmisülhetnénk. Azt kell tennünk, amit minden életrevaló nép tett a történelem folyamán: *alkalmazkodni, hogy megmaradhassunk*. Ez minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni*. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő.”⁸⁵

Németh László tehát Szárszón is időszerű és időtálló válaszokat adott legégetőbb sorskérdéseinkre; a magyar szellem függetlenségét tanúsítva „híven tükrözte a nemzet helyzetét és esélyeit”,⁸⁶ s „a magyarságot fenyegető valóságos veszedelmekre figyelmeztetett.”⁸⁷ Az irodalom akkor is megelőzte a politikát, amely viszont igazi mivoltában soha nem lehet más, mint a nemzet akarata (amelyet pedig rendszerint csak igazi írók és igazi politikusok szoktak és tudhatnak képviselni). Ahogyan Németh László már 1928-ban megvilágította ezt: „a bizonytalan hánykódások s a politikává izmosodott társadalmi akarattal mint hatalmas érlelő áll a támadó igények és szavakat nem talált szorongások eszmévé váltója: az irodalom (...) a reformkor el sem képzelhető a

megelőző irodalmi mozgalmak nélkül. (...) A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak.”⁸⁸ De ha a szűk látókörű politika mégsem figyel a nemzet szellemi, irodalmi nagyjainak a szavára, és méltatlan lesz saját nevéhez: abból törvényszerűen a biztos nemzeti katasztrófa következik. Mert a remény – akár az utópia⁸⁹ – alternatíváját továbbra is a szellem kínálja; s ha ugyan a történelem ellen „handabandázni” nevetséges: „handabandázni a történelemmel együtt még nevetségesebb.”⁹⁰

Jegyzetek

- ¹ Vö. „A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörődni az elszórt tények halmozáiba, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világgép kell. (...) A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét.” – „Hogy egy ilyen világgépteremtő enciklopedizmus számára ma mennyivel kedvezőbb a szellemi éghajlat, mint harminc-nyolcvan évvel ezelőtt, akkor láttam, amikor Ortega műveit átolvastam.” NÉMETH László: *Új enciklopédia*. In: uő: *Európai utas*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 511., 519. – Ennek a világnézetformáló mindentudásra nyitott szellemi készenlétnak és jelenlétnak az európai analógiáira vagy impulzusaira legújabbban Imre László mutatott rá: „Amit az 1920-as, 1930-as években Szabó Dezső vagy Németh László megalomániájának (jobb esetben reneszánsz sokoldalúságnak) tartottak, annak előzménye is fellelhető Spengler univerzalizmus igényében (...) A szellemi teljesítmények erejébe vetett hit a magyar irodalomban elsősorban Németh László pályájának középső és végső szakaszában, tudománytörténeti és természettudományi stúdiumaiban nyilatkozik meg. Ezt a polihisztóriai ambíciót nem szerencsés nagyzási hóbortnak tekinteni az ő esetében, inkább a szellemtörténet eszme- és lélektörténeti 'csodahítével' függ össze, amire Spenglernél is sok példa akad”. IMRE László: *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2011. 91–92.
- ² Vö. BÉKÉS Márton: *A hagyomány forradalma*. Bp., Kortárs Kiadó, 2009.
- ³ Vö. „A Harmadik Magyarország így jobban hasonlított egy platóni ideához, melyet egy nem politikára született ember a földre akar húzni, a valóság mélyebb vagy mennyei természeteként előcsalni, mint használható politikai programhoz.” NÉMETH László: *Negyven év*. In: uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 11.
- ⁴ Ld. Uő: *A „vallásos” nevelésről*. In: uő: *Sajkódi esték*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 9–73.
- ⁵ Uő: *Magyarság és Európa*. In: uő: *Sorskérdések*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. 279. – „Az ember (akármilyen viszonyban álljon is a tételes vallásokkal) vallásos lény, aki a maga és a világ léte közt értelmi összefüggést keres, s azt szeretné, ha élete nem pocsolja lenne, amely poshad és kiszárad, hanem folyó, amely egy nagyobb életbe, vagy mondjuk, jelentésbe torkoll.” Uő: *Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez*. In: uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. 413.

- ⁶ Uő: „Világnézet” (Tizenkét levél). In: uő: *Életmű szilánkokban I–II.* Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. I. 285.
- ⁷ Uő: *Dilthey, egy német tudós.* In: uő: *Európai utas.* 532.
- ⁸ Uő: *Magyar radikalizmus.* In: uő: *Sorskérdések.* 625. – Az identitásvállalás, a hovatartozástudat és az európeér humanitás (magyarság és emberség) elválaszthatatlanságát nyomatékosító szállóigék, a nyelvi-kulturális hagyományközösségi nemzetfogalmat az erkölcsi-pneumatikus nemzeteszme, a morális kollektivitás instanciáival feltöltő és kitágító gondolkodásmód veretes-költői megnyilatkozásai természetesen számtalan változatban idézhetők huszadik századi klasszikusaink sokaságától is, Adytól („Ember az embertelenségben, / Magyar az űzött magyarságban”) József Attilától („adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak”), Kosztolányitól („Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni”) Tamási Áronig (aki „embernek hitvány, magyarnak nem alkalmas”), Veres Pétertől („a magyarság az én szememben, de a múlt magyarjai szemében is: a nemes gondolkodás és a nemes magatartás”) Utassy József (”EMBERNEK MAGYART, / MAGYARNAK EMBERIT!”). Vagy például nemzetbölcsleleti igényű axiomaticus tézisformában Makkai Sándor így szögezi ezt le: „A mi európai feladatunk: embernek lenni – magyarul”; s a Németh Lászlóéival rokon szellemű fejtegetésében így folytatja: „Nem érte, az ő kedvéért, hanem önmagunkért kell európai nemzetnek lennünk. Ez, éppen ebből kifolyólag, valami egészen mást jelent, mint Európa utánzójának, szolgálójának, vagy éppen majmolójának lenni. Nincs szükségünk Európa bűneire, igazságtalanságaira, szeszélyeire, képmutatására, felfuvalkodottságára. Saját magyar jellemünk és szellemiségünk kifejtésére van szükségünk az európai kultúra valódi és örök értékeinek érvényesítése által”; „Ez többé nem ő, hanem mi. Az önértékek nem Európáé, hanem az egyetemes emberi szellemé. Nem a magáét adta nekünk, hanem a sajátjává tett abszolútumot. Ha ezt mi a sajátunkká tettük, európai, de magyar műveltséget teremtettünk, melyben a mi nemzeti szellemünk éli és valósítja meg az egyetemes szellemiséget. Éppen az a fontos, hogy ne ruha legyen rajtunk ez a műveltség, hanem életünk lényege és értelme. Így lehetünk különb európaiak, mint a politikai Európa.” MAKKAI Sándor: *Magyar nevelés – magyar műveltség.* Bp., Révai kiadás, 1937. 241–242.
- ⁹ NÉMETH László: *Magyarság és Európa.* In: uő: *Sorskérdések.* 321.
- ¹⁰ Uő: *A kritika feladatai.* In: uő: *Sorskérdések.* 50.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Uő: *Fantomok ellen.* In: uő: *Sorskérdések.* 485.
- ¹³ Uő: *Magyarok, kibékülni!* In: uő: *Sorskérdések.* 614.
- ¹⁴ Uő: *Kultúra és hűség.* In: uő: *Életmű szilánkokban.* I. 599.
- ¹⁵ Uő: *A magyar élet antinómiái.* In: uő: *Sorskérdések.* 125–126.
- ¹⁶ Uő: *Tanú-évek.* In: uő: *Homályból homályba I–II.* Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. I. 498.
- ¹⁷ Uő: *Magyarság és Európa.* In: uő: *Sorskérdések.* 329., 334.
- ¹⁸ Uő: *Debreceni káté.* In: uő: *Sorskérdések.* 72–73.
- ¹⁹ Uő: *A reform.* In: uő: *Sorskérdések.* 241. – Sőt, ahogy Cs. Szabó László érti, maga a példaadás azonos az autentikus európaisággal: „az, hogy egy kis nép nagy szerepet vállalhat s nemesebb szerve lehet egy

világrésznek, mint a számban nagyobb nép, csak Európára jellemző.” CS. SZABÓ László: *A magyar műveltség*. In: uő: *Haza és nagyvilág*. Bp., Franklin-Társulat, 1943. 65.

- ²⁰ ADY Endre: *Vallomás a patriotizmusról*. In: uő: *Publicisztikai írásai*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 838.
- ²¹ JÓZSEF Attila: *Ki a faluba!* In: uő: *Művei I–II*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. II. (*Tanulmányok, cikkek, levelek*) 357. – S a hasonló értelmű szentenciákból még példák egy klasszikus, illetve egy kortárs írótól: „az egész kultúra – a népek lelkének óriás koncertje (...) E nagy koncerthez egy új hangot adni, új szint a világirodalom nagy tarkaságához, a legnagyobb szolgálatok egyike, melyeket egy kis irodalom a világirodalomban tehet, s része a kis nemzetek azon nagy feladatának, mely nálunk Széchenyiben vált leginkább tudatossá, aki így fejezte ki: 'egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget'. Az élet mindig keresi a különégeket és tarkaságokat, és milyen szegény lenne az egyszínű emberiség! (...) Úgyhogy mennél színtelenebbül, mennél inkább külön szín nélkül európai valamely irodalom, gyakran annál kevésbé európai maga a nemzeti lélek, mely létrehozta.” BABITS Mihály: *Magyar irodalom*. In: uő: *Esszék, tanulmányok I–II*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. I. 378.; „Ez az a haza, melyet sohasem lehet az Emberiség ellen fordítani: mert kincse inkább ez az emberiségnek, és sokasodása és gazdagodása. (...) Ez az a haza, amelyre igenis szüksége van az emberiségnek, amelyet meg kell őrizni az emberiség számára.” Uő: *Az igazi haza*. In: uő: *Esszék, tanulmányok*. I. 551.; „Tudjuk azt, hogy minden nyelv eltűnésével egy világmagyarázat tűnik el (...) a magyar nyelv kiveszésével nemcsak azt a néhány millió embert érné veszteség, akik ezt anyanyelvükként tanulják (...) hanem az egész emberi kultúrát is.” SZŐCS Géza *összefoglalója*. In: *A magyar irodalom égtájai – Sokágú síp Tokajban*. Szerk. SERFŐZŐ Simon. Miskolc, Bíbor Kiadó (A Tokaji Íróklub Évkönyve XX.), 2011. 356.
- ²² ILLYÉS Gyula: *Ki a magyar*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1982. 42.
- ²³ NÉMETH László: *Kísérleti dramaturgia I–II*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972. II. 133., 138.
- ²⁴ Uő: *Új reformkor felé*. In: uő: *Sorskérdések*. 43.
- ²⁵ „A haladásgondolatban éppannyi volt a tájékozatlanság, mint a magabiztosság. Annyira fönn éreztük magunkat, hogy körül sem néztünk, nem vagyunk-e lenn. A történettudomány nőtt, de a történeti helyzetérzék megromlott. A haladás meghamisította a történelem nyereség-veszteség mérlegét, és elfőrdte valódi ritmusát. Az ember annyira el volt telve azzal, amit a barlang és a felhőkarcoló közt nyert, hogy nem látta az értékét annak, amit elvesztett. (...) Talán még veszélyesebb volt ennél, hogy a haladás egyenletessége vakká tett a történelem nagy teremtő aktusai iránt. (...) Az új szellem nem ismer haladást. Kultúránk nem haladó nemzedékek egymásra rakott műve, hanem nagy teremtő alkotások maradványa.” Uő: *Magyarság és Európa*. In: uő: *Sorskérdések*. 252.
- ²⁶ „Öreg-Európa és Kelet-Európa fundamentumára állítani a magyar műveltséget”; „A *Magyarság és Európa* ennek az Öreg-Európának a felbomlásáról és feltámasztásáról szól. Az *Utolsó kísérlet* olvasói is tudják, hogy annak ez a középkorból itt maradt Mélymagyar-Európa a központi eszméje”; „mi a mélymagyarság kulturális és társadalmi feltörésétől várjuk azt a forróbb, keletibb 'mélyeurópaiságot', amellyel az európai művelődésbe nem mint Nyugatért rajongó balkániaiak, hanem mint új vért hozó 'közbeszólók' kapcsolódhatunk be.” Uő: *Fantomok ellen*. In: uő: *Sorskérdések*. 494., 495.; „Kelet vagy

Nyugat': ez így énbennem soha föl sem merült. Az én alternatívám ez volt: tolmácsolni vagy közbeszólni." Uo., 485.; „mért ne vegyük magunkra, Kelet-Európa nagy lelkében megmerülve: egész Európáért a felelősséget?" Uo., 488.

²⁷ Uő: *Európai utas*. 672.

²⁸ Uő: *Magyarság és Európa*. In: uő: *Sorskérdések*. 268–269.

²⁹ Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1999. 158.

³⁰ NÉMETH László: *Magyar radikalizmus*. In: uő: *Sorskérdések*. 625.

³¹ Uő: *Új magyarok*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 119.

³² Uő: *Egy különítményes vallomása*. In: uő: *Sorskérdések*. 101.

³³ Ld. ehhez elsősorban: GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990; MONOSTORI Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1989; VEKERDI László: *A Sorskérdések árnyékában – Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár, Új Forrás Könyvek, 1997; *Németh László Emlekkönyv*. Szerk. MONOSTORI Imre, OLASZ Sándor. Szeged, Németh László Társaság, Tiszatáj Alapítvány, Tiszatáj Könyvek, 2001; FÜZI László: *Alkat és mű – Németh László 1901–1975*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2001; „*Magyarság és Európa*” – *Németh László irodalmi vitái*. Szerk. SERFŐZŐ Simon. Miskolc, Bíbor Kiadó (A Tokaji Íróklub Évkönyve XI.), 2002; „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” – *Vonulatok a Németh László recepció történetéből*. Szerk. MONOSTORI Imre. Bp., Argumentum Kiadó, 2003; MONOSTORI Imre: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*. Bp., Kortárs Kiadó, 2005.

³⁴ NÉMETH László: *Népi író*. In: uő: *Két nemzedék*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970. 683.

³⁵ Uő: *Nyugat és Bizánc*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 459.

³⁶ Uő: *Gulyás Pálnak*. In: *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerk. NÉMETH Ágnes. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993. 318–319.

³⁷ NÉMETH László: *Európa egysége*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 607.

³⁸ Vö. „A Minőség, ahogy én értettem, nemcsak az értelemben, az egész biológikumban akart visszhangot kiváltani. (...) A Minőség nemcsak eszme, utópia: anthropologikum.” Uő: *Levél Veress Dánielhez*. In: uő: *Megmentett gondolatok*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975. 589.

³⁹ Uő: *Magyar műhely*. In: uő: *Megmentett gondolatok*. 189–205.

⁴⁰ Uő: *Helyzetkép*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 335–336.

⁴¹ Uo., 335.

⁴² „Az ember: természet. A társadalmi rend elszabadíthatja ezt a természetet: így keletkezett a liberalizmus bozótja; mértani formákra nyírálhatja: így nyírja fáit kockára a XX. századi etatizmus”. Uő: *Nemzeti radikalizmus*. In: uő: *Sorskérdések*. 76.

⁴³ Uő: *A magyar vezető réteg*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 612.

⁴⁴ Uo., 612–613. – A magyarság pedig alkatilag is alkalmas „a hagyomány gazdagságát” képviselve az értékszintézis megteremtésére: „szabadság az egyéni kísérletben, rendező erő a közösségben, kitűnő égalj, hogy ez a lappangó magyar görögység, melyet már Csokonai is érzett, példaadó kultúrában virá-

- gozzék ki. Föld, társadalom és művelődés magasabb és magasabb fokain így válhatna a szívünkbe írt Magyar Elvből lassan Magyar Példa, s így lenne a belső reform egyszersmind hatásos külpolitika.” Uő: *A reform*. In: uő: *Sorskérdések*. 205., 241.
- ⁴⁵ „Az emberhez méltó kérdés végül is nem az, hogy milyen gazdasági rendben éljünk, hanem hogy milyenek legyünk (...) közgazdasági reformok a lelkek reformja nélkül: visszájukra sülnék el”. Uő: *A reform*. In: uő: *Sorskérdések*. 203. – „Semmi bizalmam sincs egy olyan gazdasági mozgalomhoz, amely nem erkölcsi (a szó legnemesebb értelmében: vallásos) mozgalom is.” Uo., 250.
- ⁴⁶ Uo., 248.
- ⁴⁷ Uő: *Nemzeti radikalizmus*. In: uő: *Sorskérdések*. 76–77.
- ⁴⁸ Uő: *Helyzetkép*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 336.
- ⁴⁹ Uő: *Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez*. In: uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. 417–418.
- ⁵⁰ Uő: *Érdemes-e? – Levél egy fiatalemberhez*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 352.
- ⁵¹ Uő: *Magyarország és Európa*. In: uő: *Sorskérdések*. 324–326.
- ⁵² Uő: *A reform*. In: uő: *Sorskérdések*. 240.
- ⁵³ Uo., 247.
- ⁵⁴ „A külső kivándorlás ma megszűnt. Ma csak egyféle lehet kivándorolni: idebe, a minőségtermelésbe (...) a minőségtermelés feltétele az életigények átalakulása; a tömegcikket igénylő ember helyett a művészi árut kívánó ember. Amihez az ember ér, műalkotássá válhat, amivel körülveszed magad, amit magadra öltesz, megeszel, mind lehet műalkotás. A belső kivándorlás eszméje” ez. Uő: *Helyzetkép*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 334–335.
- ⁵⁵ „Az ember ezermesternek született. Nincs nagyobb méreg a számára alvó képességeinél. (...) S csak azért is ezermester akar lenni (...) jót csak az ezermester tud termelni.” Uő: *A minőség forradalma*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 251.
- ⁵⁶ „A mi területünk az új, az embermilliókat felszívó világ: a Kert, a minőség-földművelés. (...) A Kert éppolyan nagy jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek a gyár. Nemcsak anyagi, szellemi is.” Uő: *Életcél*. In: uő: *Sorskérdések*. 180.; „minőségszocializmust, Kert-Magyarországot és harmadik oldalt prédikáltam. (...) Az új forma: a kert s a földet egyenletesebben beborító elektrifikált minőségkultúra. Ez részben tény, részben ideál.” Uő: *Az értelmiség önérzete*. In: uő: *Sorskérdések*. 643. – A „minőség-földművelés, kert-Magyarország sejtjét rendezni be”. Uő: *Negyven év*. In: uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. 19. – Vö. SOMOGYI Imre: *Kertmagyarország felé*. Bp., Hét Krajcár Kiadó és Püski Kiadó, 1997.
- ⁵⁷ Ha „a termelő-tulajdon a dolgozóké, a nemzeti jövedelemben mindenki a munkája értéke szerint részesül (...) fölösleges gyaluval csinálnunk társadalmat s fejek százazreit is hozzágyalulnunk.” NÉMETH László: *Népi író*. In: uő: *Két nemzedék*. 703.
- ⁵⁸ Uő: *A huszadik század vezérjelenségei*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 263.
- ⁵⁹ Uő: *A kapitalizmus vége*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 228–229.
- ⁶⁰ „Foné tisz daimoniosz, egy isteni hang, hivatkozik a benne lakó, sugalló istenre védőbeszédében az istentagadással vádolt Szókratész.” Uő: *Két templom közt*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 469. –

- „Platonban is megtaláltam a foné tisz daimonioszt, amelyre Szokrátesz mint tettei irányítójára hivatkozik.” Uő: *A „vallásos” nevelésről*. In: uő: *Sajkódi esték*. 18.
- ⁶¹ Uő: *Székfű Gyula*. In: uő: *Sorskérdések*. 530.
- ⁶² Uő: *Az értelmiség önérzete*. In: uő: *Sorskérdések*. 644.
- ⁶³ Uo., 641.
- ⁶⁴ Uő: *A reform*. In: uő: *Sorskérdések*. 231.
- ⁶⁵ Uő: *Negyven év*. In: uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. 17.
- ⁶⁶ BIBÓ István: *Levél Borbándi Gyulához*. In: uő: *Összegyűjtött munkái I–IV*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981–1984. III. 824.
- ⁶⁷ Uő: *Levél Szalai Pálhoz*. In: uő: *Összegyűjtött munkái*. IV. 1273–1274.
- ⁶⁸ NÉMETH László: *A magyar rádió feladatai*. In: uő: *Sorskérdések*. 140.
- ⁶⁹ Uő: *Érdemes-e? – Levél egy fiatalemberhez. Életmű szilánkokban*. I. 345.
- ⁷⁰ Uő: *Sznobok és parasztok*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 322.
- ⁷¹ Uő: *Második szárszói beszéd*. In: uő: *Sorskérdések*. 737.
- ⁷² Uő: *A magyarságtudomány feladatai*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 405.
- ⁷³ Uő: *Magyarság és Európa*. In: uő: *Sorskérdések*. 304.
- ⁷⁴ Uo., 335.
- ⁷⁵ Uő: *A magyar vezető réteg*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 615.
- ⁷⁶ Uő: *A jobbak egységéért*. In: uő: *Sorskérdések*. 640.
- ⁷⁷ Uő: *Magyarok, kibékülni!* In: uő: *Sorskérdések*. 614.
- ⁷⁸ Uő: *Magyar radikalizmus*. In: uő: *Sorskérdések*. 626.
- ⁷⁹ Uo., 625.
- ⁸⁰ GOMBOS Gyula: *A harmadik út*. Bp., Püski Kiadó, 1990. 138.
- ⁸¹ POMOGÁTS Béla: *Németh László és a nemzeti stratégia*. In: uő: *Irodalmi nemzet*. Miskolc, Szolnok, Felsőmagyarország Kiadó, Szépirás Kiadó, 2003. 182–183.
- ⁸² BÍRÓ Zoltán: *Saját út*. Bp., Eötvös Kiadó, 1988. 9.
- ⁸³ Németh László előadása. In: *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Bp., Püski Kiadó, 1993. 46.
- ⁸⁴ Uo., 51–52.
- ⁸⁵ Veres Péter záróelőadása. In: *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 233–234.
- ⁸⁶ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom – A harmadik reformnemzedék*. New York, Püski–Corvin, 1983. 339.
- ⁸⁷ SALAMON Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Bp., Eötvös Kiadó, 1989. 244.
- ⁸⁸ NÉMETH László: *Új reformkor felé*. In: uő: *Sorskérdések*. 38–39.
- ⁸⁹ „Nagy történelmi feladatoknak csak az felelhet meg, aki többet is akar, mint történelmet csinálni. Utopia nélkül a történelemben csak alámerülni lehet.” Uő: *Három kortárs*. In: uő: *Életmű szilánkokban*. I. 300.
- ⁹⁰ Uo., 299.